

समकालीन नेपाली कवितामा अप्रस्तुत विधान

डा. जीवलाल बस्याल

शोधसार

समकालीन नेपाली कवितामा प्राप्त अप्रस्तुत विधानका चार आधारमध्ये मूर्त प्रस्तुतको मूर्त अप्रस्तुत विधान मनु मन्जिल, उपेन्द्र सुब्बा, श्रवण मुकारुड, भूपिन र वासुदेव अधिकारीका रचनामा शक्तिशाली रूपमा प्रकट भएको छ भने मूर्त प्रस्तुतको अमूर्त अप्रस्तुत विधान सरिता तिवारी, प्रथा, श्रवण र अन्य कविका कवितामा प्रभावकारी रूपमा मा निर्मित भएको देखिन्छ । अमूर्त प्रस्तुतको मूर्त अप्रस्तुत विधान विप्लव ढकाल, प्रथा र अन्य कविका कवितामा प्राप्त हुन्छ । अमूर्त प्रस्तुतको अमूर्त अप्रस्तुत विधान विप्लव ढकाल र भूपिनका कविताको महत्वपूर्ण उपलब्धि बन्न गएको पाइन्छ ।

मुख्य शब्दावली: अप्रस्तुत विधान, सादृश्य, साधर्म्य, साम्य स्थापना, उपमान, अलङ्करण, व्यञ्जना

परिचय

सामान्यतः उही वा एकै समयमा भएकोलाई समकालीन भनिन्छ तर यसको सम्बन्ध भूत वा भविष्यत्सँग नभएर वर्तमान कालसँग छ । चालू वर्तमानको वस्तु यथार्थ र चेतनालाई अभिव्यक्ति दिने रचना समकालीन हुन्छ । वर्तमानको जटिलता, द्वन्द्व, गतिशीलता वा पलायन सम्बद्ध विचार समकालीन चेतना हो र यसलाई वाणी प्रदान गर्ने कविता, कथा, निबन्ध आदि रचना समकालीन साहित्य हुन् । वर्तमानमा लेखिँदैमा कुनै रचना समकालीन हुँदैन । वर्तमानको जटिलता एवम् द्वन्द्वलाई सूक्ष्म तवरले बुझेर त्यसलाई अभिव्यक्ति दिने साहित्य नै समकालीन हुन्छ । समकालीन नेपाली कविताको विस्तृत फाँटमा सिर्जनारत अनेकौं कविहरूमध्ये अप्रस्तुत विधानका दृष्टिले छनोट गरिएका आठ कविका केही रचना अंशहरू यसमा समाविष्ट भएका छन् । विप्लव ढकालको 'प्रोफेसर शर्माको डायरी' (२०६५) र 'च्याउको जङ्गल' (२०७१), प्रथाको 'किनारमा उभिएको मान्छे' (२०७१), सरिता तिवारीको 'प्रश्नहरूको कारखाना' (२०७२), भूपिनको 'सुप्लाको हवाइजहाज' (२०७२), मनु मन्जिलको 'ल्याम्प पोष्टबाट खसेको जून' (२०६८), श्रवण मुकारुडको 'विसे नगर्चीको बयान' (२०६९), उपेन्द्र सुब्बाको 'प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता भाग-२' मा सङ्गृहीत कविता र वासुदेव अधिकारीको च्यातिएको शब्दकोश (२०७३) नामक सङ्ग्रहलाई समकालीन नेपाली कविताका रूपमा लिएर अप्रस्तुत विधानका कोणबाट तिनको विश्लेषण गर्ने काम यस लेखमा भएको छ । उल्लिखित कविका कवितामा विभिन्न अलङ्कृत प्रयोग, विम्ब निर्माण एवम् प्रतीकहरूको प्रचुर मात्रामा रहेकाले अप्रस्तुत विधानको सैद्धान्तिक अवधारणाको उपयोग गर्दै तिनको वस्तुगत विश्लेषण गर्न सम्भव हुन्छ । काव्यमा विद्यमान प्रस्तुत र अप्रस्तुत पक्षका बीचमा साम्य स्थापना गर्दै सूक्ष्म विचार एवम् शक्तिशाली अनुभूतिलाई प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने युक्ति नै अप्रस्तुत विधान हो । समकालीन नेपाली कवितामा अप्रस्तुत विधानका के-कस्ता स्वरूपहरू प्राप्त हुन्छन् ? छनोट गरिएका कवितामा प्रयुक्त अप्रस्तुत विधानका सर्वाधिक शक्तिशाली उपकरणहरू कुन-कुन हुन् ? उल्लिखित शोध प्रश्नले उत्पन्न गरेका समस्यालाई समाधान गर्ने उद्देश्य यस लेखले लिएको छ ।

अप्रस्तुत विधानको मूलभूत अवधारणा

वस्तुतः काव्यका प्रस्तुत र अप्रस्तुत गरी दुई पक्ष छन् । यी दुई पक्षको पारस्परिक सहयोगमा काव्य

रचना सम्भव हुन्छ। काव्यमा प्रतिविम्बित जीवन जगत् तथा तत् सम्बन्धी विषय वा तथ्यमा आवद्ध अनुभूति एवम् भावहरू प्रस्तुत पक्ष हुन् भने यसलाई शक्तिशाली, हृदयस्पर्शी, नवीन एवम् भावोत्तेजक बनाएर प्रस्तुत गर्ने समग्र शैलीगत उपकरण अप्रस्तुत पक्ष हुन्। काव्यमा प्रस्तुत अर्थका सन्दर्भमा नै अप्रस्तुत विधानको सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक विश्लेषण सम्भव हुन्छ। काव्योक्ति जति दूरारूढ, अतिरञ्जित र प्रकरणच्युत भए पनि त्यसैमा प्रस्तुत पक्ष अन्तर्निहित हुन्छ। यो वाच्यरूप, लाक्षणिक रूप वा व्यञ्जना रूपमा प्रकट हुन्छ, अर्थात् शब्दमा विन्यस्त वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ प्रस्तुत पक्ष हुन् (सिंह, १९६४ : ४०-४२)। सोभो वस्तु वर्णन अथवा सामान्योक्तिमा अप्रस्तुत विधान हुँदैन तर कहिलेकाहीं यस्तो अभिव्यक्ति पनि भावोद्दीपक एवम् रसात्मक बन्न पुग्छ। यसका लागि काव्यमा अन्तर्भूत वस्तु वा कार्यव्यापार मार्मिक हुनु आवश्यक छ। काव्यमा प्रस्तुत वा अतिरिक्त जुन रूप विधान हुन्छ, त्यसलाई नै अप्रस्तुत पक्ष मानिन्छ। यो सदा प्रस्तुत जस्तो भावोद्दीपक, प्राकृतिक, चित्ताकर्षक एवम् हृदयस्पर्शी हुनुपर्छ। छनोट गरिएको अप्रस्तुत व्यापार वा रूप विधान जति प्राकृतिक, सहज प्राप्य, रमणीय, अनुरञ्जनकारी र भावोत्तेजक हुन्छ, त्यति नै यो शक्तिशाली बन्दछ। गहिरिएर हेर्दा अप्रस्तुतले प्रस्तुत समान नै सौन्दर्य, द्वीप्ति, कान्ति, कोमलता, प्रचण्डता, भीषणता, उग्रता, उदासी, अवसाद, खिन्नता आदि भावलाई शक्तिशाली रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। प्रस्तुत भन्दा अप्रस्तुत ज्यादा गुणयुक्त, सुन्दर र प्रभावकारी हुँदा काव्यसौन्दर्यको अभिवृद्धि हुन्छ।

वस्तुतः उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, सन्देह, भ्रान्ति, अपहृति, दीपक, अप्रस्तुत प्रसंशा आदिमा कुनै न कुनै रूपमा अप्रस्तुत रूप विधान प्राप्त हुन्छ। त्यस्तै विम्ब, प्रतीक र मिथकीय प्रयोगभित्र पनि अप्रस्तुत रूप रचनाका अन्य आयाम दृष्टिगोचर हुन्छन्। गहिरिएर हेर्दा अप्रस्तुतमा प्रस्तुतको सादृश्य र साधर्म्यका साथै प्रभाव साम्य पनि प्राप्त हुन्छ। रूप, साम्य, धर्म साम्य र प्रभाव साम्यद्वारा भावोद्दीपन र यसको सूक्ष्म व्यञ्जना हुन्छ तर यसको छनोट तथा विन्यास औचित्यपूर्ण, सौन्दर्यमय र व्यञ्जक हुनु आवश्यक छ। कवि जति भावप्रवण एवम् सहृदय हुन्छ, त्यति नै अप्रस्तुत योजना मार्मिक एवम् प्रभावकारी बन्दछ। अप्रस्तुत विधानद्वारा काव्यमा रसाद्रता, प्रेषणीयता र मर्मस्पर्शीता कायम हुन्छ। यसले वाच्यार्थलाई अतिक्रमण गर्दछ र आर्थी विचलनद्वारा विशिष्ट अर्थको आविर्भाव हुन्छ (तिवारी, १९७७: १०१-१०२)। कुनै कुनै स्थानमा सादृश्य र साधर्म्य अत्यन्त अल्प हुन्छ वा हुँदैनहुँदैन तापनि आभ्यन्तरिक प्रभाव साम्यका आधारमा अप्रस्तुतको सन्निवेश हुन्छ। सादृश्यको अभिप्राय हो विम्ब-प्रतिविम्ब रूप अनि साधर्म्यको अर्थ हो वस्तु-प्रतिवस्तु धर्म। अप्रस्तुत विधानको मूलाधार साम्य हो। प्रस्तुत र अप्रस्तुत बीचको रूप साम्य, गुणधर्म साम्य र क्रिया साम्यका आधार मा नै प्रभाव साम्य स्थापित हुन्छ। प्रभाव साम्यमा आधारित अप्रस्तुत विधानमा कविको गहिरो काल्पनिक अन्तर्दृष्टि प्रकट हुन्छ। यो वस्तुतः : अन्त साम्य हो (शुक्ल, २०११ : ३३९-३४०)। यसले काव्यमा विद्यमान प्रस्तुत अप्रस्तुतको समान भावलाई स्फुरित गर्छ। स्वरूप बोध गर्न र भावलाई तीव्र तुल्याउन सादृश्य योजना गरिन्छ। यसमा प्रस्तुत सादृश्य अप्रस्तुत वस्तुको संयोजन हुन्छ। अप्रस्तुतमा गृहीत तथ्य वा दृश्य वास्तविक नै हुन्छ तर यसलाई काव्यमा कल्पना शक्तिका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। अप्रस्तुत विधानको मूल प्रेरक शक्ति भने वासना हो र यो अबचेतनमा अन्तर्निहित संस्कार, अतृप्त इच्छा वा कुण्ठा नै हो। वासनाको प्रेरणा अनुरूप नै स्रष्टाले उपमानको छनोट, विम्ब निर्माण, प्रतीकीकरण आदि सिर्जनात्मक अभिव्यक्तिका विविध स्वरूपहरू प्रयोग गर्दछ। कल्पनाले नै विभिन्न संस्कार एवम् वासनालाई मूर्त रूप दिने हुँदा अप्रस्तुत विधानको मुख्य कारक तत्व भने कल्पना शक्ति नै हो। कविले यसकै माध्यमबाट संवेदनशील अनुभूति र सूक्ष्म चेतनालाई उद्दीप्त गर्दै तिनलाई प्रभावकारी रूपमा प्रकट गर्दछ। वस्तुको रूप, गुण र क्रियाको साम्य

स्थापनाका लागि स्रष्टाले अवचेतन कै प्रेरणामा नितान्त नवीन, हृदयस्पर्शी एवम् प्रभावकारी उपमानको चयन गरी कथनलाई शक्तिशाली तुल्याउँछ (सक्सेना, १९६६ : ११०-११३) । त्यसै क्रममा उपमा, रूपक र उत्प्रेक्षा जस्ता अलङ्कार एवम् विम्बहरूको निर्माण सहज बन्न पुग्छ ।

उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अत्योक्ति, समासोक्ति रूपकातिशयोक्ति आदिमा प्रस्तुत अप्रस्तुतका अनेक रूप प्रकट हुन्छन् । उपमामा प्रस्तुतको अप्रस्तुतसँग समानता देखाइन्छ भने रूपकमा अप्रस्तुतको सम्भावना हुँदा उत्प्रेक्षा, प्रस्तुतमा अप्रस्तुतको शङ्का हुँदा सन्देह, प्रस्तुतको निषेध गरी त्यसका स्थानमा अप्रस्तुतको बढाचढाइ हुँदा अतिशयोक्ति आदि अलङ्कारको निर्माण हुन्छ । समासोक्ति, अत्योक्ति र रूपकातिशयोक्तिमा प्रस्तुतका स्थानमा अप्रस्तुतको विधान हुन्छ । अत्योक्ति, अप्रस्तुत विधानको चरम अवस्था हो जसमा प्रसङ्गत साम्य प्राप्त हुन्छ । त्यसैले यो व्यञ्जना गर्भित हुन्छ । पाश्चात्य काव्यशास्त्रमा लक्षण र व्यञ्जना शक्तिको चमत्कारलाई अप्रस्तुत विधान अन्तर्गत नै समेटिएको छ । लक्षण अप्रस्तुत विधानको मूलभूत प्रेरक शक्तिका साथै अप्रस्तुत विधानको अनिवार्य उपकरण पनि हो । सान्दर्भिक अर्थ स्थापनाका क्रममा प्रसङ्गत साम्यको नै प्रमुख भूमिका हुनेहुँदा व्यञ्जना शक्ति पनि अप्रस्तुत विधानको प्रेरक तत्व र शक्तिशाली उपकरण बन्न पुगेको देखिन्छ । विम्ब स्थापना अप्रस्तुत विधानको अर्को महत्वपूर्ण उपकरण हो । कविको इन्द्रियजन्य अनुभूतिलाई मूर्त तुल्याउने वा रूप प्रदान गर्ने साधन भएकाले विम्बलाई अप्रस्तुत विधानको उपकरण मानिएको हो (चौधरी, १९८० : १०५- १०७) । मानवीकरण अप्रस्तुत विधानको व्यापक परिधि भित्र नै समेटिने शैलीगत उपकरण हो किनभने गहिरिएर हेर्दा यस भित्र पनि सूक्ष्म साम्यविधान प्राप्त हुन्छ । प्रस्तुत जड पदार्थ अथवा प्रकृतिमा अप्रस्तुत मानवीय रूप, गुण, कार्यको आरोप गरी सजीव र निर्जीव बीच साम्य स्थापना गरिने हुँदा मानवीकरण अप्रस्तुत विधानकै अभिन्न अङ्ग हो । जड पदार्थमा चेतना भर्नु, त्यसैमा अङ्ग विन्यास एवम् रूप विन्यास गर्नु र मानव गुण तथा कार्यको आरोपद्वारा त्यसलाई जीवन्त तुल्याउनु यसको प्रमुख विशेषता हो (नरेन्द्रमोहन, १९७२ : ४७) । विशेषणलाई विशेष स्थानमा राखेर अर्थमा विशिष्टता ल्याउन विशेषण विपर्ययले मद्दत पुऱ्याउँछ । यसमा विशेषणलाई अभिधार्थ प्रकट हुने स्थानबाट हटाएर लक्षणार्थ प्रकट हुने स्थानमा राखिन्छ । यसो गर्दा विशेषण र विशेष्यका बीचमा असामान्य सम्बन्ध स्थापित हुन्छ र दुबैको सहकारितामा विम्बप्रतिविम्ब भाव निर्मित हुन्छ । यसका पछिल्लिर विशेषण विशेष्यको असामान्य रूप विधान नै प्रमुख कारक तत्वका रूपमा देखा पर्छ ।

पाश्चात्य काव्यशास्त्रमा तुलनालाई अप्रस्तुत विधानको मूल आधार मानिएको छ । प्रस्तुत र अप्रस्तुत बीच तुलना गर्नुको मूल उद्देश्य वर्णनीय वस्तुको रूप, गुण एवम् स्वभावको सौन्दर्य बर्द्धन गर्नु हो । तुलनाद्वारा प्रस्तुत अप्रस्तुत बीचको समानता वा विरोध स्पष्ट हुन्छ । यही क्रममा तुलनीय वस्तुलाई अधिक गुणयुक्त देखाउन सकिन्छ । अप्रस्तुत विधान अन्तर्गत साम्य सम्बन्ध स्थापनाका मूलतः पाँच अवस्था दृष्टिगोचर हुन्छन् । मूर्त प्रस्तुतका लागि अमूर्त अप्रस्तुत विधान, अमूर्त प्रस्तुतका लागि मूर्त अप्रस्तुत विधान, अमूर्त प्रस्तुतका लागि मूर्त अप्रस्तुत विधान र अमूर्त प्रस्तुतका लागि मूर्तामूर्त अप्रस्तुत विधान का लागि कवि निकै सचेत हुनुपर्छ किनभने यसमा एक मूर्त अथवा अमूर्त प्रस्तुतका लागि मूर्त र अमूर्त दुबै प्रकारका अप्रस्तुत विधानको छनोट आवश्यक हुन्छ । उल्लिखित पाँच अवस्थामा प्रस्तुत र अप्रस्तुतका रूप, गुण, कार्य र स्वभावको प्रत्यक्षीकरणद्वारा अप्रस्तुतलाई उत्तरोत्तर श्रेष्ठ देखाउने कार्य हुन्छ । समग्र उपमानयुक्त अलङ्कार, विम्ब विधान, प्रतीक विधान, मिथकीय प्रयोग, मानवीकरण, विशेषण विपर्यय, लाक्षणिक एवम् व्यञ्जनात्मक प्रयोग आदिलाई अप्रस्तुत विधान कै शैलीगत उपकरण मान्न सकिन्छ । यिनै शिल्प-सौन्दर्यगत मान्यताका

आधारमा समकालीन नेपाली कविताको विश्लेषण सम्भव हुन्छ ।

समकालीन नेपाली कवितामा अप्रस्तुत विधानको स्वरूप

प्रस्तुत र अप्रस्तुत पक्षको मूर्तता र अमूर्तताका आधारमा समकालीन नेपाली कविताको विश्लेषण समर्थ ढङ्गले गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत र अप्रस्तुतको मूर्तता एवम् अमूर्तता भित्र विभिन्न अलङ्कार, विम्बात्मक-प्रतीकात्मक प्रयोग लाक्षणिक र व्यञ्जनात्मक प्रयोग अन्तर्भूत हुन्छन् ।

मूर्त प्रस्तुतका लागि अमूर्त अप्रस्तुत विधान

मूर्त प्रस्तुत र अमूर्त अप्रस्तुतको संश्लेषणद्वारा कवितात्मक अभिव्यक्ति दिने प्रवृत्ति समकालीन नेपाली कवितामा प्राप्त हुन्छ । यो विशेषता सीमित कविका खास खास प्रयोगमा मात्र देखापर्दछ । यस्तो प्रयोग सम्पूर्ण उपमानयुक्त अलङ्कारमा सम्भव भए पनि प्रस्तुत अध्ययनमा उपमा अलङ्कारमा मात्र केही दृष्टान्तहरू देखिएका छन् ।

ठुल्कान्छी ! ओइ, ठुल्कान्छी

मैले फाँडेको भोडामा

खै किन टुसाउँदैनन्

तिम्रो जोवनजस्तै मकैका बोटहरू (प्रथा, २०७१: ७३)

उद्धरणमा प्रयुक्त 'मकैका बोटहरू' प्रस्तुत पक्ष र 'ठुल्कान्छीको जोवन' प्रस्तुत पक्ष हद्रन् जद्रन् क्रमशः मूर्त वस्तु र अमूर्त वस्तुका रूपमा रहेका छन् । 'मकैका बोटहरू' लाई उपमेय र 'ठुल्कान्छीको जोवन' लाई उपमानका रूपमा प्रयोग गरी टुसाउन नसकेको स्थितिलाई समान गुणधर्मका रूपमा लिइएको हुँदा यसमा दुबैको कष्टकर स्थिति छर्लङ्ग हुन पुगेको छ ।

भुइँभरि छरपष्ट थिए

जीवनजस्तै

केही प्वाल परेका मोजाहरू

र मोजाबाट आइरहेको थियो

विचारजस्तै

एउटा अमिलो दुर्गन्ध (ढकाल, २०६५: २२)

उल्लिखित कवितांशमा मूर्तको अमूर्त र अमूर्तको प्रयोग अमूर्त साँगसँगै भएको छ । 'केही प्वाल परेका मोजाहरू' आफैँमा मूर्त वस्तु हो जद्रन् अप्रस्तुत पक्षका रूपमा रहेको छ र 'जीवन' अमूर्त वस्तु हो जुन अप्रस्तुत पक्ष बनेको देखिन्छ । मूर्त प्रस्तुत र अमूर्त अप्रस्तुतको संश्लेषणद्वारा निर्मित कथन ढाँचाले मोजा र जीवनको अस्तव्यस्त वा अव्यवस्थित रूपलाई स्पष्ट गरेको छ । मोजाहरूलाई उपमेय र जीवनलाई उपमानका रूपमा संश्लेषण गरी छरपष्ट स्थितिलाई दुबैको गुणधर्मका रूपमा लिइएको हुँदा सुन्दर उपमाको पनि निर्माण हुन पुगेको छ । साँगसँगैको प्रयोगमा 'विचार' र 'दुर्गन्ध' दुबै अमूर्त पक्ष हुन् । 'दुर्गन्ध' प्रस्तुत र 'विचार' अप्रस्तुत रहेको यस प्रयोगमा अमिलोपन साक्षाधर्मका रूपमा रहेको हुँदा सुन्दर उपमाको निर्माण भएको छ । दुर्गन्धको अमिलोपनका निमित्त निर्मित विचारको अमिलोपन शक्तिशाली अनुभूतिका रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ ।

अमूर्त प्रस्तुतका लागि मूर्त अप्रस्तुत विधान

सूक्ष्म विचार एवम् अमूर्त भावलाई दृश्य रूपमा प्रस्तुत गर्न मूर्त अप्रस्तुत विधानको योजना हुन्छ। यस प्रयोगमा अरूप रूपायित हुने हुँदा कथन सहज संप्रेषणीय एवम् प्रभावकारी बन्न पुग्छ। समकालीन नेपाली कवितामा अमूर्त प्रस्तुतलाई मूर्त अप्रस्तुतद्वारा भावभिव्यक्ति प्रदान गर्ने प्रवृत्ति सशक्त देखिएको छ। यस प्रक्रियाअन्तर्गत स्रष्टाहरू आ-आफ्नो रुचिअनुरूप उपमामूलक विम्बात्मक, प्रतीकात्मक तथा लाक्षणिक एवम् व्यञ्जनात्मक प्रयोगतर्फ आकर्षित भएको पाइन्छ। यसमा पनि अन्य प्रयोगमा भन्ने प्रभाव साम्यलाई केन्द्रमा राखेर स्रष्टाहरूले सूक्ष्म सौन्दर्यको अविर्भावमा ध्यान केन्द्रित गरेको देखिन्छ।

रेशमी गुजुल्टो भैं

उठ्छ चुलोमाथि

बाफहरूको जुलुसजस्तो विचार (तिवारी, २०७२, पृ. ३८)

उल्लिखित उद्धरणमा 'विचार' प्रस्तुत पक्ष हो भने 'रेशमी गुजुल्टो' र 'बाफहरूको जुलुस' अप्रस्तुत पक्ष हुन्। एक अमूर्त वस्तुलाई दुई पृथक-पृथक मूर्त वस्तुद्वारा प्रतिविम्बित तुल्याउने उद्देश्यले गरिएको यस अप्रस्तुत विधानमा विचारमा विचारको जटिलता एवम् आधिक्यलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा 'विचार' उपमेय र 'रेशमी गुजुल्टो' एवम् 'बाफहरूको जुलुस' उपमानका रूपमा रहेकाले उपमायुक्त अप्रस्तुत विधानको रचना भएको छ।

यो भुइँ चिसिँदै गएपछि

हिउँको ढिक्कजस्तै जम्दा रहेछन्

मान्छेका मनहरू (प्रथा, २०७१ पृ. २३)

प्रस्तुत कवितांशमा 'मान्छेका मनहरू' प्रस्तुत र 'हिउँको ढिक्का' अप्रस्तुत पक्ष हद्रन्, जद्रन् क्रमशः अमूर्त र मूर्त स्वरूपमा रहेका छन्। 'मनहरू' जस्तो अमूर्त वस्तुलाई हिउँको ढिक्का जस्तो मूर्त वस्तुसँग साम्य स्थापना गरी त्यसको अकर्मण्यता, स्थिरता र स्थूलताको अङ्कन यसमा भएको छ। 'मनहरू' उपमेय र 'हिउँको ढिक्का' उपमानका रूपमा रहेकाले यसमा सुन्दर उपमाको निर्माण भएको छ। साथै यहाँ 'हिउँको ढिक्का' ले शक्तिशाली विम्बात्मक स्वरूप पनि प्राप्त गरेको देखिन्छ। यी दुवै प्रयोगले गतिशील तरलित र तरङ्गित हद्रन् नसकेको मनको अवस्थालाई प्रतिविम्बित गरेको पाइन्छ।

कञ्चनजङ्घाजस्तो छाती

गुराँसजस्ता आँखा

र रकेटजस्तो रहर बोकेर हिँडेको

कहाँ पुग्यो ?

कुनै खुटखबर छैन (मुकारुड, २०१९ : ११९)।

उल्लिखित उद्धरणमा 'रहर' प्रस्तुत एवम् अमूर्त पक्ष हो भने 'रकेट' अप्रस्तुत एवम् मूर्त वस्तु हो। अमूर्त प्रस्तुत र मूर्त अप्रस्तुतका बीचमा साम्य स्थापना गरी रहरको निकै शक्तिशाली र गतिशील स्थितिलाई प्रकट गर्नु यस प्रयोगको खास विशेषता हो। यसमा 'रहर' उपमेय, 'रकेट' उपमान र 'जस्तो' सादृश्य वाचक शब्द प्रयोग हुँदा सुन्दर उपमाको निर्माण भएको छ। उपमामूलक अप्रस्तुत विधान उल्लिखित अंशमा सहवर्ति उपकरणका रूपमा रहेको देखिन्छ।

मूर्त प्रस्तुतका लागि मूर्त अप्रस्तुत विधान

यस प्रकारको अप्रस्तुत विधान मूलतः विम्बात्मक हुन्छ । मूर्त उपमानको रूप, रङ, आकार, क्रिया आदि हुने भएकाले निर्मित विम्ब निकै सहज र बोधगम्य पनि हुन्छ । नेपाली कवितामा स्थूल प्रस्तुतका लागि स्थूल अप्रस्तुतको योजना सामान्यदेखि असामान्य सौन्दर्य चेतना भएका कविले समेत गरेको पाइन्छ । खास गरी स्थूल अप्रस्तुत मानवीकृत रूपमा प्रयोग हुँदा त्यसले गतिशील, जीवन्त र शक्तिशाली स्वरूप ग्रहण गरेको देख्न सकिन्छ ।

अष्टमीको दिन काटिएको खसीभैँ

छटपटाइरहेछु

सिकुवामा उम्रिन नसकेको जमराभैँ

चाउरिएकी छु

विधवाको निधार पखिएको सेतो अक्षताभैँ

वेरङ्ग भएकी छु

मेरो खसम (भूपिन, २०७२ : १६) ।

उल्लिखित कवितांशमा प्रस्तुत पक्ष लुप्त रहे पनि क्रियाका रूप र अर्थका आधारमा हेर्दा यो मूर्त वस्तु-पति परदेशमा भएकी स्त्री भन्ने नै बुझिन्छ । पति परदेशमा भई एकलो जीवन बाँचिरहेकी कुनै स्त्रीको अवस्थालाई बुझाउन कविले छनोट गरेका तीन उपमान- 'विधवाको निधार पखिएको सेतो अक्षता', 'सिकुवामा उम्रिन लागेको जमरा' र 'अष्टमीको दिन काटिएको खसी' नितान्त स्वाभाविक र शक्तिशाली रहेका छन् । यी उपमान पतिको विछोडमा कष्टकर, निरस वा निरर्थक जीवन भोग्न बाध्य नारीको अवस्थालाई मूर्त तुल्याउन समर्थ रहेको देखिन्छ । छटपटाउनु, चाउरिनु र वेरङ्ग हुनु जस्ता साधर्म्य बुझाउने शब्दले मूर्त उपमेय र मूर्त उपमानका बीचमा साम्य स्थापना गरी विम्बप्रतिविम्ब भाव सिर्जना गरेको पाइन्छ ।

समुन्द्रमा खसेको

चाँदीको सानो रिकापीभैँ प्यारो

यो सभ्यताको

सुसार नपाएको घाम (मन्जिल, २०६ : ४६)

प्रस्तुत उद्धरणमा 'घाम' मूर्त प्रस्तुत पक्ष हो भने 'चाँदीको सानो रिकापी' मूर्त अप्रस्तुत पक्ष हो । समुन्द्रमा खसेको चाँदीको सानो रिकापी घामको एउटा सुन्दर विम्ब हो । कवितांशमा 'घाम' उपमेय र उल्लिखित विम्ब उपमानकारूपमा रहेकाले सुन्दर उपमाको पनि निर्माण भएको छ । मूर्त पक्षको मूर्त अप्रस्तुत विधानका क्रममा निर्मित उपमा र विम्ब निर्माणका कारण प्रस्तुत कविताको सौन्दर्य हृदयस्पर्शी बन्न पुगेको छ ।

एक वेश्या जस्तै

सडक

पीडा सहेर उत्तानो सुतिरहेछ (सुब्बा, २०७०: ५६) ।

प्रस्तुत उद्धरणमा प्रयुक्त 'सडक' प्रस्तुत वस्तु वा उपमेय हो र 'एक वेश्या' अप्रस्तुत वस्तु वा उपमान हो । यसमा 'सडक' र 'वेश्या' दुवैमा मूर्त वस्तुका रूपमा रहेका छन् । 'पीडा सहेर उत्तानो परेर सुत्नु' वेश्या'

र 'सडक'को समान गुणधर्म वा विशेषता हो । अनेकौं यौन पिपासुका निमित्त विस्तारामा पल्टिरहने स्त्री र अनेकौं गाडीहरूद्वारा च्यापिँदा पनि चद्रपचाप बस्ने सडकका बीचमा विम्बप्रतिविम्ब भाव स्थापना गरिएको हट्टै कथन नवीन र ताजा मात्र होइन शक्तिशाली पनि बन्न पद्मको पाइन्छ । उपमेय, उपमान, वाचक शब्द र गुणधर्म जस्ता चारै अङ्गको उपस्थितिका कारण प्रस्तुत अंशमा सुन्दर उपमाको पनि निर्माण भएको छ ।

सहरबाट फर्किँदा

पारि

आमाजस्तै देखिन्छ गाउँ

गालामा रेसाजस्तै खोल्सा र खोलीहरू कुलकुल बगिरहेको पानी आमाको पसिना

उडिरहेका चराका बथानहरू आमाको मुस्कान (मुकारुड, २०६९ पृ. ४९)

उपमायुक्त एवम् रूपकीय अप्रस्तुत विधान उल्लिखित उद्धरणको खास विशेषता हो । टाढाबाट देखिएको गाउँ, घरहरू खोल्सा र खोलीहरू, कुलकुल बगिरहेको पानी र उडिरहेका चराका बथानहरू सबै प्रस्तुत पक्ष हुन् भने आमा, उहाँका पातला दाँतहरू, गालाका रेसा, पसिना र मुस्कान अप्रस्तुत पक्षहरू हुन् । पहिला तीन प्रयोग उपमायुक्त रहेका छन् तर पछिल्ला प्रयोगमा रूपकको निर्माण भएको देखिन्छ । प्रस्तुत पक्षको मानवीकरणका क्रममा उपमा र रूपकको स्वाभाविक प्रयोग भएको हुनाले यसमा अप्रस्तुत विधान निकै शक्तिशाली बन्न पुगेको छ । टाढाबाट देखिएको गाउँलाई आमा, पातला घरहरूलाई दाँत, खोला र खोल्सीहरूलाई गालाका रेसाभैँ र कुलकुल बगिरहेको पानीलाई आमाको पसिना र उडिरहेका चराका बथानलाई आमाको मुस्कान नै भनिएको हुँदा विम्बप्रतिविम्ब भाव उत्पन्न भई अप्रस्तुत विधानले मानवीकृत स्वरूप प्राप्त गरेको हो ।

वंश सत्ता

छिप्पेको बोकाजस्तो गनायो ।

बासी लाशजस्तो दुर्गन्ध भयो (अधिकारी, २०७३, पृ. १९)

प्रस्तुत कवितांशमा दुई उपमायुक्त अप्रस्तुत विधानको आयोजना भएको छ । प्रस्तुत पक्षको उत्तरोत्तर उत्थान वा क्रमिक पतन देखाउन स्रष्टाहरूले अप्रस्तुत पक्षको छनोट सावधानी पूर्वक गरेको पाइन्छ । उल्लिखित उद्धरणमा वंश सत्ताको अलोकप्रिय घिनलाग्दो स्थिति दर्शाउन त्यस्तै खालका उपमानहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा वंश सत्ता वा शाही शासन प्रस्तुत पक्ष हो र 'छिप्पेको बोका' एवम् 'बासी लास' अप्रस्तुत पक्ष हुन् । प्रस्तुत र अप्रस्तुत बीचको साधर्म्य जनाउने शब्द-गन्हाउनु दुर्गन्धित हुनु हुन् । वंश सत्ताको हदैसम्मको अलोकप्रिय स्थिति दर्शाउन उनले यी दुई शब्दको छनोट गरेको देखिन्छ ।

अमूर्त प्रस्तुतका लागि अमूर्त अप्रस्तुत विधान

काव्यमा अमूर्तका लागि अमूर्त योजना अपेक्षाकृत रूपमा कम नै भेटिन्छ । कवि प्रतिभा असामान्य रूपमा प्रकट हुँदा मात्र यस्तो प्रयोग सम्भव हुन्छ, सूक्ष्म कल्पना शक्ति र सूक्ष्म सौन्दर्य दृष्टि एक साथ प्रकट हुँदा यस प्रकारको अप्रस्तुत विधान निर्मित हुन्छ । मानसिक प्रत्यय एवम् भावलाई सूक्ष्म विम्बका माध्यमबाट अभिव्यक्ति दिनु एक कठिन प्रक्रिया नै हो ।

तिमी सर्वाङ्ग भिजिरहेकी छौ

र खडेरीमा पहिलो बुँदाबुँदी हुँदा

हावामा माटोको हरक फैलिएभै

आइरहेछ तिम्रो शरीरबाट

कुनै प्रेमिल वासना (भूपिन, २०७२ : ८८)

यस कवितांशमा 'प्रेमिल वासना आउनु' प्रस्तुत पक्ष र 'माटाको हरक फैलनु' अप्रस्तुत पक्षका रूपमा रहेका छन् । वस्तुतः यी दुवै पक्ष अमूर्त नै रहेकाले यसमा अमूर्त प्रस्तुतको अमूर्त अप्रस्तुत विधान भएको देखिन्छ । 'प्रेमिल वासना' र 'माटाको हरक' दुवै इन्द्रिय संवेद्य भावहरू हुन् । प्रस्तुत पक्षलाई अप्रस्तुत पक्षसँग तुलना गरी 'प्रेमिल वासना अवाइ' र 'माटाको हरक फैलाई'का बीचमा विम्बप्रतिविम्ब भावको सिर्जना गरिएको छ । एकातिर यी दुई भावको छनोटमा सूक्ष्म अन्तर्दृष्टिको प्रयोग भएको छ भने अर्कोतिर प्रभाव साम्यका कारण भाव सौन्दर्य निर्मित हुन पुगेको छ । यी दुवै कार्यका पछ्याडि कविको सिर्जनात्मक कल्पना नै प्रमुख कारक तत्वका रूपमा रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत उपमामूलक प्रयोग विम्बात्मक रूपमा प्रकट भएको हुँदा अप्रस्तुत विधान शक्तिशाली हुन पुगेको छ ।

मैले कसरी छोप्ने अब

जीवनभैँ रोइरहेका

विश्वासका यी विकलाङ्ग गुँडहरू (ढकाल, २०७१ : १४) ।

प्रस्तुत उद्धरणमा 'विश्वासका गुँडहरू' प्रस्तुत पक्ष र 'जीवन' अप्रस्तुत पक्षका रूपमा प्रयुक्त छन् । यी दुवै पक्ष अमूर्त नै रहेकाले यसमा पनि अमूर्त प्रस्तुतको अमूर्त अप्रस्तुत विधान निर्मित भएको देखिन्छ । यहाँ 'विश्वासका गुँडहरूको रोदन' र 'जीवनको रोदन' विम्बप्रतिविम्ब भावका रूपमा प्रस्तुत हुँदा सूक्ष्म भाव साधर्म्यको निर्माण भएको छ । यसमा उपमेय, उपमान, सादृश्य वाचक शब्द र साधर्म्य संश्लेषित हुँदा सुन्दर उपमाको निर्माण भएको छ र यसैका कारण अप्रस्तुत विधान शक्तिशाली देखिएको छ । विश्वासहरू टुट्दै गएको, निराशा व्याप्त रहेको र त्यसैका पीडामा आँसु बगिरहेको स्थितिलाई दर्शाउन कविले छनोट गरेको 'जीवनको रोदन' सार्थक विम्बका रूपमा प्रकट भएको छ ।

निष्कर्ष

अप्रस्तुत विधान काव्य शिल्पको एक व्यापक अवधारणा हो जसअन्तर्गत उपमान अथवा अलङ्कार मात्र नभएर विम्ब, प्रतीक, लक्षणा एवम् व्यञ्जनाका सूक्ष्म सौन्दर्य समेत समाविष्ट हुन्छन् । यसको मूल आधार साम्य तत्व हो भने प्रेरक तत्व कल्पना शक्ति हो । यो काव्य सिर्जनाको नित्य एवम् आन्तरिक तत्व हो, त्यसैले भाव प्रतिविम्बनका क्रममा मूलतः बुनोटका तहमा यसको सिर्जनात्मक प्रयोग देखा पर्दछ । समकालीन नेपाली कवितामा अप्रस्तुत विधानका चार ढाँचाहरू प्राप्त हुन्छन् । अधिकांश कविहरूले भाव विधानका क्रममा प्रयोग गरेको सर्वाधिक प्रचलित ढाँचा मूर्त प्रस्तुतको मूर्त अप्रस्तुत विधान हो । छनोट गरिएका समग्र कविका रचनामा यो विशेषता प्राप्त हुन्छ, तापनि तथ्यहरूको विश्लेषणले मनु मन्जिल, उपेन्द्र सुब्बा, श्रवण मुकारुड, भूपिन र वासुदेव अधिकारीका कवितामा यसको शक्तिशाली प्रयोग भएको पुष्टि गर्दछ । विम्बप्रतिविम्ब भाव र प्रभाव साम्यका नवीन एवम् ताजा स्वरूपहरू उल्लिखित कविका कवितामा दृष्टिगोचर हुन्छन् । मूर्त प्रस्तुतको अमूर्त अप्रस्तुत विधान समकालीन नेपाली कविताको अर्को महत्वपूर्ण उपलब्धि हो । खास गरी सरिता तिवारी, प्रथा, श्रवण मुकारुड र अन्य कविका रचनामा यो विशेषता टड्कारो रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । अमूर्त प्रस्तुतको मूर्त अप्रस्तुत यस चरणका कविताको तेस्रो महत्वपूर्ण प्राप्तिका रूपमा देखा

पर्दछ । विप्लव ढकाल, प्रथा र अन्य कवितका रचनामा यो विशेषता महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा स्थापित छ । उनीहरूका कवितामा प्राकृतिक वस्तु, वैज्ञानिक उपकरण र सौन्दर्य प्रसाधनका साधनलाई उपमानका रूपमा छनोट गरी शक्तिशाली विम्बका माध्यमबाट अप्रस्तुत विधान गरिएको छ । अमूर्त प्रस्तुतको अमूर्त अप्रस्तुत विधान यस चरणका कवितामा सबैभन्दा कम तर शक्तिशाली उपकरणका रूपमा प्रयुक्त छ । विप्लव ढकाल र भूपिनका कविताका सीमित स्थानमा मात्र यस्तो प्रयोग दृष्टिगोचर हुन्छ । उल्लिखित कविहरूले संवेदनशील अनुभूतिलाई अभिव्यक्ति दिन नव-नव उपमानको छनोट गर्ने, त्यसलाई विम्बात्मक रूप दिने र अप्रस्तुत विधान गर्ने प्रवृत्तिलाई रूप रचनाको मुख्य आधार बनाएको देखिन्छ । अप्रस्तुत विधानका उल्लिखित ढाँचाहरूमध्ये सुरुका तीन ढाँचा समग्र कविका रचनामा दृष्टिगोचर हुन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, वासुदेव (२०७३). च्यातिएको शब्दकोश. काठमाडौं : रामकृष्ण सृजना प्रकाशन.
- चौधरी, सत्यदेव (सन् १९८०). शैलीविज्ञान और भारतीय काव्यशास्त्र. दिल्ली : अलङ्कार प्रकाशन.
- ढकाल, विप्लव (२०६५). प्रोफेसर शर्माको डायरी. काठमाडौं : कालचक्र नेपाल.
- (२०७१). च्याउको जङ्गल. काठमाडौं : याम्बुरी बुक प्वाइन्ट.
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९७७). शैलीविज्ञान. दिल्ली : शब्दालङ्कार.
- तिवारी, सरिता (२०७२). प्रश्नहरूको कारखाना. काठमाडौं : साङ्ग्रिला बुक्स प्रा.लि.
- नरेन्द्रमोहन (सन् १९७२). आधुनिक हिन्दी काव्य मे अप्रस्तुत विधान. दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस्.
- प्रथा (२०७१). किनारामा उभिएको मान्छे. भक्तपुर : शब्दाहार क्रिएसन्स.
- भूपिन (२०७२). सुप्लाको हवाइजहाज. काठमाडौं : बुक हिल पब्लिकेसन.
- मनु, मन्जिल (२०६८). ल्याम्प-पोस्टबाट खसेको जून. काठमाडौं : फाइन प्रिन्ट आइएनसी.
- मुकारुड, श्रवण (२०६९). बिसे नगर्चीको बयान. काठमाडौं : साङ्ग्रिला बुक्स.
- शुक्ल, रामचन्द्र आचार्य (वि.सं. २०११). रस-मीमांसा. द्वितीय संस्करण. काशी : नागरीप्रचारिणी सभा.
- सक्सेना, सुधा (सन् १९६६). जायसी की विम्ब-योजना. दिल्ली : अशोक प्रकाशन.
- सिँह, मुरली मनोहरप्रसाद (सन् १९६४). अलङ्कार मीमांसा. पटना : भारती भवन.
- सुब्बा, उपेन्द्र (२०७०). प्रज्ञा. समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता भाग-२. सम्पा. पुरुषोत्तम सुवेदी र अन्य. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान.

लेखक

जीवलाल बस्याल महेन्द्र रत्न क्याम्पस हाचालन, काठमाडौंमा सह प्राध्यापकका रूपमा सेवारत हुन हुन्छ । उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा स्तानकोत्तर गर्नु भएको छ भने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधि उपाधी हाँसिल गर्नु भएको छ । उहाँका 'पश्चिमाञ्चलका नेपाली लोकगीतहरूको विश्लेषण' (२०५८) र 'आधारभूत नेपाली शिक्षण' (२०५७) प्रकाशित कृति हुन् । उहाँका तीन दर्जनभन्दा बढी शोधलेखहरू विभिन्न पत्रपत्रिका र जर्नलमा प्रकाशित छन् ।